

Telek

1. *Telek* szavunknak 1. 'földrész, földterület, birtok' és az ezekhez kapcsolódó jelentésárnyalatai mellett 2. 'kötél, szíj' jelentése is van. E jelentések között nagy eltérés mutatkozik, mégis már BUDENZ egy tőből származtatja őket. Mégpedig a kötél, zsinór jelentés alapján ajánl finnugor etimológiát. A szó földterület jelentésének kialakulására vonatkozóan FÁBIÁN ISTVÁN véleményét fogadjuk el, aki szerint a „telkeket kötéllal is szokták mérni, a bizonyos földterületet is a mérő „telek(strick)”-től is el lehetett nevezni, úgy mint néhutt a *hold*-földet *láncz*-földnek vagy egyszerűen *láncz*nak nevezik” (MUSz.). BUDENZ a z. *köl*, v. *kuali*, oszTB. *kel*, finn *köyte*-, észt *köiz* 'strick' szavakkal veti egybe a magyar kifejezést. Bár SETÁLÁ a kezdő mássalhangzó miatt kétségbe vonja BUDENZ etimológiáját (NyK. XXVI, 392), a Magyar Nyelv I. még elfogadja (240). Később GOMBOCZ az ismeretlen eredetű szavaink közé sorolja (vö. NyK. LI, 300).

BÁRCZI elképzelhetőnek tartja FÁBIÁN véleményét, mely szerint a 'zsinór, madzag' jelentésű *telek*-ből fejlődött a 'terület' jelentésű *telek* szó. Finnugor eredeztetését azonban nem fogadja el, s így ismeretlen eredetűnek minősíti a szót (SzófSz.). Kétségtelen, hogy a középkor folyamán mérték kötéllal a földet. Erre vonatkozóan számos adatot hoz újabban BELÉNYESY MÁRTA (Ethn. LXVI, 57 kk.) és PAPP LÁSZLÓ (Nyr. LXXX, 240—41). Az adatok azonban főként a XIII—XIV. sz.-ból valók, szavunkra pedig már 1095-ből van adat: *theluch* (OkI Sz.), és minden valószínűség szerint már korábban is ismerték, használták őseink. Az pedig nem valószínű, hogy a magyarság mai hazájába kerülése után közvetlenül (X. sz.) már mérte volna a földet. Véleményünk szerint a földmérést a falvak kialakulása, majd pedig a feudális keretek hozták magukkal a XII. sz.-tól kezdődően.

PAIS DEZSŐ egyik tanulmányában megjegyzi, hogy a *telek*-a *telik*, *tölt* igék családjába tartozik (MNy. XXX, 40). PAIS szerint a *telek* „folyóhordalék által feltöltött földet is jelent” (Szóbeli közlése alapján idézi BELÉNYESY MÁRTA, Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez . . . Bp. 1948. 18 l. A továbbiakban: Adatok . . .). BELÉNYESY elfogadja PAIS véleményét, s megállapítja, hogy a *telek* 'földterület' jelentése kialakulásának alapja a feltöltődés folyamata lehetett, ugyanis a jóságok trágyázása, folyóvíz hordaléka stb. által feltöltött földet vonták be először a művelésbe. Ezen túlmenően, mivel a *telik* — *tölt* szavak finnugor eredetűek, és a nomád téliszállásokra jellemző a vízközelség is, nem kis merészséggel kijelenti, hogy „egy az őshazából

hozott földművelési eljárást kell felismernünk a telkek mögött” (Adatok . . . 24). BELÉNYESY újabb tanulmányában is ennek az etimológiának alapján jár el (Ethn. LXV, 394). Ellene szól azonban ennek az elméletnek az, hogy a jószágok „állítására” általában nem lapos nedves helyet, hanem víz közepében, de kiemelkedő száraz részt keresnek a pásztorok. A *telek* tehát már akkor „feltöltött” volt, amikor a jószágokat odahajtották, a feltöltődés tehát nem azután történt meg. A trágyafelhalmozódás sem lehetett olyan nagy mértékű, hogy ez, mint feltöltődés legyen a névadás alapja. A PAIS professzor által említett jelentés is valószínűleg azért alakult ki, mert a telkek víz mellett voltak. Továbbá okleveles adataink szerint a *telek* kiemelkedést is jelentett: Vallem que wigariter *Telek*-alya welgh dicitur; Peruenit in vallem *Thelek* ueulg dictam (Oklsz.).

BENKŐ LORÁND szintén PAIS nyomán úgy véli, hogy a *telek* valóban a *telik* — *tölt* igék családjához tartozik, azonban nem deverbális származék, hanem egy **tel-* névigezőnek *-k* denominális képzős származéka. A **tel-* névszói töve megtalálható a *Csoktele* 'Csok földje, Csok birtoka' határrésznév utótagjában. Tekintettel arra, hogy csupán ez az egy adata van, a kérdést nem tekinti lezártnak (MNy. XLIII, 207). PAIS, BELÉNYESY és BENKŐ a *telek* 'kötél, zsinór' jelentéséről nem szólnak, valószínűleg azért, mert nem tartják egy töről származónak az eltérő jelentéseket. •

Más úton indul el RÁSONYI LÁSZLÓ (NyK. LI, 299—302). Ő török eredetűnek véli szavunkat. Több török nyelvből kimutatható *täl- tel- til-* 'hasítani, lyukasztani' igéből származtatja. Mégpedig ennek az igének partic. perf. passivi származékából, melynek van 'kihasított, kivágott' jelentése: képcs. *tälük* 'lyuk', óoszm. *delük, delik* 'Loch', anatóliai *dilik* 'kihasított', s végül ide tartozik ez a feryanai, dželalabadi szó: *telak*, melynek jelentése: távol levő, határozott tulajdont képező területrés. *Telek* szavunk másik jelentéséről RÁSONYI nem ír.

2. Véleményünk szerint a *telek* szó két eltérő jelentését lehet egy tőből magyarázni, azonban nem a BUDENZ által járt úton kell elindulnunk. A ma már oly távol eső két jelentés valamikor egy töről származott, s ezt a kiinduláshoz szolgáló jelentést RÁSONYI fentebb idézett etimológiájában véljük felfedezni. A RÁSONYI által ajánlott eredeztetésből könnyen megmagyarázhatjuk szavunk minden jelentésárnyalatát is.

A *telek* szó eszerint 'kihasít, kimetsz, lyukaszt' jelentésű ige származéka, amely igének igen kiterjedt családja megtalálható a különböző török nyelvekben. A törökben van a szónak, amint már az előzőekben láttuk, határozott tulajdont képező földterület jelentése is. Nekünk azonban, hogy a magyarban megtalálható két jelentés magyarázhatjuk, nem ebből az értelmezésből kell elindulnunk, nem is a 'kihasított, kivágott' jelentésből, hisz ebben az esetben a magyarságot kétnyelvűnek kellene feltételeznünk (bár ez a nép egyes rétegeit illetően nem elképzelhetetlen), hanem egy általános 'szelet' jelentésből. Ennek az általános 'szelet' jelentésnek meglétét támogatja a középt. *tilim* 'Fleischsnitte, hússzelet' is, a csag. *tilim*-nek pedig egyenesen ilyen általános 'valamiből kivágott szelet, hosszúkás szelet, töredék' jelentése van (vö. NyK. LI, 300). Egy ilyen általános 'szelet' jelentésű szó átvételéből könnyen magyarázhatjuk mind a földterület, mind pedig a szij értelmezés kialakulását. A földterület is, a szij is szelet, de az egyik összefüggő földterületből, a másik pedig bórdarabból *kihasított* szeletet jelent.

Magyarázatunkat támogatja a vándorlások korabeli magyarság életmódja. Kétségtelen, hogy a vándorló magyarság főfoglalkozása az állattenyésztés volt, de ismerte már a földművelést is. S szókincsünk tanúsága szerint a földműveléssel éppen a törökök révén ismerkedtünk meg. *Búza, árpa, eke, sarló, tarló* stb. szavaink török eredetűek. A vándorlások magyarja tehát már, a maga módján, művelte a földet, termelt rajta, így nagyon valószínű, hogy nevet is adott annak a területnek, amit megművelt. S hogyan nevezte el? Annak a népnek a szavával, amely a földműveléssel megismertette. A török etimológiát ebből a szempontból tehát elfogadhatjuk. Mivel azonban az állattenyésztést is jórészt a törököktől vettük át, így a *bocskortelek, ostortelek* kapcsolatokban előforduló szíj jelentésű szó török eredete szintén érthető és természetes.

3. Az *ostortelek, bocskortelek* elnevezésekben azonnal érthető a névadás, azonnal elővillan az elnevezés alapjául szolgáló szemlélet is, a nagy bőrdarabból kihalított szíj: a *telek* 'szelet'. A másik esetben a szemlélet alapja az összefüggő, szemmel be nem látható füves pusztá volt, melynek végtelenbe nyúló egyöntetűségét, valóban csak az bontotta meg, hogy az ember kihalított belőle egy-egy darabot valamilyen célra: gulyaállásnak, ideiglenes letelepülésre stb. A pusztából így kihalított darabok valóban szeleteknek tűnhettek a steppe végtelenjében.

A XIII. században olyan helyet jelentett a szó, ahol valamilyen hely (akol, karám) volt a jószágok számára (Adatok . . . 31). A népnelvben ma is megtalálható a szónak a jószágok szállására vonatkozó jelentése. VERES PÉTER szerint a *telek* igazi jelentése az ő falujában található meg: gulyaállásnak körükerített, sövényvel övezett földdarab (Magyar Csillag 1942; vö. MNy. XLII, 38). Erdélyben disznóolat is jelent (MTsz.).

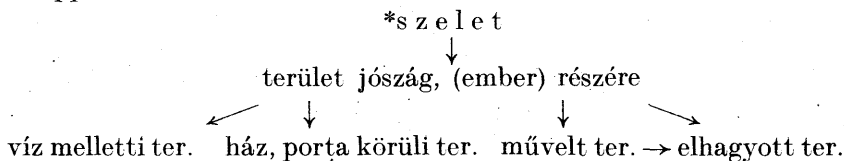
A *telek* szó művelésre használt földterület jelentésének kialakulása érthető, minthogy az első kezdetlegesen megművelt földek a telephelyek, szállások körül keletkeztek. Még a XIII. században is olyan művelt területet neveznek teleknek, amelyen állatokat is tartottak (Adatok . . . 52). BELÉNYESY határozottan megállapítja, hogy „. . . az első szántóföldeket mindig a telelők helyén törték fel” (uo.). Ma is általános jelentése a szónak a házhoz, portához tartozó földterület. GYÖRFFY ISTVÁN Kisázsia északi partvidékéről azt közli, hogy nyáron az üresen maradt aklokban, és környékükön különböző termékeket termelnek, míg nyári szállásukról visszatérnek a jószágok, s ismét el nem foglalják helyüket (Ethn. Ért. 1926. 121 l.; vö. Adatok . . . 20). A szavunkra vonatkozó első adat is (1905) a jószágok állására utal: *Inde ad culmen uadit quod uocatur chigisti a quo per medium ruris quod dicitur theluch itur ad lupinum montem* (Oklsz.). A *telek* itt a művelt terület egy részét jelenti csupán, valószínűleg azt a helyet, ahol a jószágok szállása volt. Egyes vidékeken a *telek* ma is csak a határ egyes részeit jelenti (MTsz.). „Ezek leginkább olyan legelődarabokra vonatkoznak, melyeket az állatok állása, karámja körül felgyülemlett állati trágya szinte teljesen beborít, feltölt” (Ethn. LXV, 394).

A telkek a magyarság életmódjának megfelelően víz mellett keletkeztek. Víz feltétlenül szükséges volt jószágok, emberek részére egyaránt. Annak nyomát, hogy a telkek víz mellett voltak, megtalálhatjuk a szó jelentésárnyalataiban. Számos adatot hoz erre BELÉNYESY a XII—XIII. századból (Adatok . . . 18). De nemcsak a régiségben találhatunk ilyen példákat, a

népnyelv is őriz idevágó adatokat. TIKOS BÉLA a Hortobágyról közli, hogy a *telek* olyan összefüggő jótalajú területet jelent, amelynek egyes részei koratavasszal víz alá kerülnek, „de a víz hamarosan lehúzódik a *fokokba, laposokba, fenekekbe, erekbe*” (Nyr. LXXV, 345). Nyilvánvaló, hogy ezeken a helyeken nagyobb vízállások voltak talán még nem is olyan régen. A karcagi határban pedig mindenképpen víz mellett levő területet jelent a *telek* (Föld és Ember, 1921. 62 l.).

A lakosok továbbvándorlásával ezek a területek elhagyottá válnak. Mivel a magyarság mai hazájában is folytatta egy ideig vándorlásait, továbbá a művelésre fogott földeket célszerű volt váltogatni, így érthető, ha korai okleveles adataink már elhagyott területeket neveznek *telek*nek (Adatok... 31—3). A mai népi elnevezések között is vannak hasonló adatok. GYÖRFFY ISTVÁN a karcagi határból közli a következőket: „A *telek* elnevezés egykori emberi lakóhelyet jelöl, mely természet szerint árvízmentes helyen vagy részben árvizes helyen, de mindenesetre víz közelében van. A *telek* többnyire elpusztult falvak, szállások, ritkábban csárdák, újabban tanyák helyei” (Föld és Ember 1921. 62 l.).

A földterületre vonatkozó különböző jelentések kialakulását a következőképpen lehet szemléltetni:

4. Talán már elől fel kellett volna tüntetnem, hogy szavunknak van harmadik jelentése is: 'trágya'. Erre Kiskunhalas határából (MTsz., MNy. XXIV, 136), Kunmajsáról, Szegedről (MTsz.), Ada vidékéről (Nyr. XXVII, 413) van adatunk. Már a múlt században is közölnek ilyen adatot Csongrádból (Új M. Múz. 1850—1. I. 374; vö. Adatok... 30). Ez a jelentés eléggé távol esik a másik kettőtől, azonban ez az előzők egyikéből, a földterület jelentésből fejlődött tovább, így célszerűbb volt különválasztani. Az előbbieknél alapján már könnyen megállapíthatjuk, hogyan fejlődhetett ki szavunknak ez az értelme. Ahol a jószág állt, arról a területről nevezték el azt, ami a területen található volt: 'terület a jószágok szállására' → 'trágya'. A *ganaj* stb. szavak kerülésére való törekvés is elősegíthette ezt a jelentésváltozást. A jelentésváltozás folyamata: *szelet → terület jószág részére → trágya. A *telek* 'trágya' szóból képezték azután tovább a *telekőz* 'trágyáz', *teleköl* '1. trágyáz, 2. ganajjal beken' (MTsz.), stb. kifejezéseket.

5. A madzag, zsinór jelentésű *telek* csak későn bukkan fel nyelvtörténeti adatainkban. A NySz. a XVIII. századból hoz adatokat a *telekes bocskor*-ra. Hasonlóképpen a XVIII. század első feléből van adatunk a *telekes ostorra*: „egy *telekő ostor*” (MNy. VII, 278). Az OklSz. 1522-ből közöl *Thelekes* tulajdonnevet, amely feltehetőleg ebből a jelentésből alakulhatott ki. Az, hogy aránylag ilyen későn bukkan fel szavunk ebben az értelmezésben, nem jelenti azt, hogy korábban nem ismerték. Az *ostortelek* vagy a *bocskortelek* korántsem képviselt olyan értéket, mint névrokonuk, nem volt érdemes írásba foglalni nevüket, így érthető, hogy nem szerepelnek az oklevelekben. Ez a magyarázata annak is, hogy az ország egyes vidékein már nem ismerik a szót, s más

elnevezést használnak a fogalom jelölésére. A szlovákiai Izsapon az *ostortelek* neve: *tócx, tőty* (MNY. I, 505), Zsitvabesenynön: *kengyē* (uo. 217), Nagyölveden: *konty* (uo. 218). Nagyölveden még idegen szóval *trputyinā*-nak, Vágán pedig *trupátyinkā*-nak nevezik (uo. 505).

A legtöbb helyen azonban ismerik szavunkat ebben a jelentésben is. A MTsz. számos adatot hoz az ország különböző részeiből mind a *bocskortelek*-re, mind az *ostortelek*-re. A *bocskortelek* az a szíj, amellyel a bocskort összefűzik. Csík megyében a *telek* a bocskor orra tövében levő ráncot jelenti (Nyr. XXXII, 406). Valamikor ezt a ráncot vékony szíj helyettesíthette. Az *ostortelek* jelentését az MTsz. így határozza meg: „kettős szíj v. madzag, a mellyel az ostort v. a korbácsot a nyélre rákötik”. HERMAN OTTÓ rajzon is szemlélteti a telkes ostort (MNY. I, 187). LAMBRECHT KÁLMÁN a magyar szélmalomról írt tanulmányában közli Fülöpszállásról, hogy a *garat telke* a lisztesláda fölött pálcára erősített madzag, amellyel a kisgarat magasságát szabályozzák (Ethn. XXII, 290).

A *telek* 'madzag, zsinór' jelentése így alakulhatott a nyelvtörténet során a rendelkezésünkre álló adatok alapján:

*szelet → børszelet, szíj
}

 a bocskor orra tövében levő ránc
 madzag, zsinór

6. Alaki szempontból is meg kell vizsgálni szavunkat, hogy a két jelentéshez kapcsolódó hangsorok között nincsen-e olyan eltérés, amely lehetlenné tenné a szavak egy töről való származtatását.

Telek 'földterület' első adatai a XI—XII. században *teluk* formában jelentkeznek. A XIII—XIV. században a *teluk* mellett már a *telek*-et is megtaláljuk. A XIV. század végétől pedig csak a *telek* fordul elő (OkISz.).

A két forma kialakulása könnyen magyarázható a törökből átvett *telik*-ből. A korábban meginduló labializálódási folyamat hozta létre az *ü*-s változatokat, egyes helyeken azonban egy ideig megmaradt az *i*-s alak, majd ebből nyiltabbá válással lett a *telek*. Ez azután diadalmaskodott az egész nyelvterületen, elterjedését elősegíthette gyakori használata. A *telek* 'szíj, madzag' jelentésű szó érthetően már első adataiban is *e*-vel fordul elő.

A szóvégi mássalhangzót illetően már nagyobb az eltérés a két szó között. A szíj stb. jelentésű szónak van több alakváltozata, bár leggyakrabban ez is *telek* alakú (vö. MTsz.; Ethn. XII, 290; MNY. I, 187; XIX, 98; Nyr. XXXII, 406). A sok alakváltozat természetes, hisz míg az előző jelentésben már a XI. századtól leírták, s ezzel elősegítették a szó állandó képeinek kialakulását, addig ebben az esetben ilyen állandósító erő nem működhetett közre. Itt sincs azonban olyan eltérés a két szó között, amely egy töről való származtatásukat kétséggé tehetné.

A MTsz. több helyről közöl *telleg* 'szíj stb.' alakot. Szóvégen gyakori a *k ~ g* váltakozás, de ez nemcsak ebben a jelentésben, hanem a másikban is megvan a régiségben: 1211: *Zegthelegu, Telug* (OkISz.). A *k > g* változás intervokális helyzetben ment végbe, és onnan önállósulhatott a nyelvjárási *g* végű forma.

Néhányszor a *g* előtt *n* is előfordul: *teleng* 'szíj stb.' (MTsz.). Erre a másik jelentésben nincs adatunk, bár BEKE ÖDÖN a Pápa vidékről közöl *teleng ~ telenk* adatot jelentés nélkül (NyF. XVII, 10). D. BARTHA KATALIN

„Az *-ng* gyakorító képző keletkezése” c. tanulmányában (MNY. LI, 24—32) megállapítja, hogy az *-ng* végű igék egy részében az *n* elem analógikus alakulás, pl.: *bolyog* > *bolyong*, *borog* > *borong* stb. Kétségekívül az *-ng* végű szavak hatására került szavunkba is az *n*: *teleg* > *teleng*. Innen azután a *-k* végződés elé is behatolt: *telenk*.

Nyelvünkben az *l* geminációja gyakori magánhangzóközi helyzetben. Mindkét jelentés alakváltozatai között megvan a *tellek* (MTsz.).

Ezekon kívül a MTsz. még egy változatot ismer: *telep*. Ez is előfordul mindkét jelentésben, valószínű, hogy a *telepedik*, *telepszik* stb. hatására fejlődött ki ez a forma, először talán a földterület jelentésben, s innen terjedt el a másikon is. Földterület jelentésben Erdélyben fordul elő szavunk, a másikon Borsod megyéből került elő (MTsz.), így az a gondolat is felvetődhet, hogy olyan hangváltozásról van szó, amely a jelentéstől függetlenül a nyelvterület különböző részén ment végbe.

Amint látjuk, ellentmondó alakváltozatokat nem találtunk a rendelkezésünkre álló adatok között.

7. Végül megállapíthatjuk, hogy RÁSONYI fentebb idézett etimológiájából kiindulva *telek* szavunk összes jelentésváltozatának kialakulását meg tudjuk magyarázni. A többi etimológia elfogadása esetén ezt nem tehetnénk meg. Szavunk alakváltozatainak vizsgálata sem mond ellent a szócsalád közös eredeztetésének. Így tehát nagy a valószínűsége annak, hogy közel járunk az igazsághoz, amikor *telek* szavunk török eredetét valljuk.

JAKAB LÁSZLÓ

Telek

En partant de l'étymologie turque de RÁSONYI (NyK LI, 299—302), on peut expliquer chacun des trois sens du mot *telek*: '1° territoire, 2° engrais, 3° courroie, ficelle', autant que les nuances de signification qui s'y rattachent, — ce qu'on ne saurait faire en adoptant une des étymologies jusqu'ici proposées. Les variantes des mots ne s'opposent pas non plus à faire dériver les différents sens d'un même thème commun.

L. JAKAB